

ПИТАННЯ ПРО ГРАМАТИЧНЕ ЧИСЛО НАЗВИ РОЖАНИЦЯ В ДАВНЬОРУСЬКИХ АНТИРОЖАНИЧНИХ ПОВЧАННЯХ

М. І. Зубов (Одеса)

Поставлене у заголовку пропонованої розвідки питання є суттєво важливим для розуміння змістовної наповненості цієї назви, відтак — самої сутності антирожаничної полеміки. Наприклад, Б. О. Рибakov із спостережень над виявами цієї граматичної категорії робить висновки про існування уявлень про парність рожаниць на тій підставі, що їх назва зустрічається у формі двоїни¹. Такий відомий історик мови і славіст, як В. В. Колесов, довірливо використовує цю думку у своїй глибокій праці про світ людини в давньоруському слові й констатує, що назва *рожаниця* “завжди вживається у формі двоїни” і що це має особливу цінність для розуміння культу бога Рода².

Реальна ж граматична картина, з одного боку, не така, а з іншого, у зв'язку з цим піддається принципово іншому поясненню. Досить просто звернутися до джерел, щоб пересвідчитися, що насправді назва *рожаниця* вживається книжниками у всіх трьох формах — в однині, множині, двоїні. Так, серед відомих запитань Кирика Новгородця до єпископа Нифонта (був єпископом з 1130 р. до 1156 р.) знаходимо таке: *Аже се родоу и рожаницѣ крають хлѣбы, и сыры, и медъ?* на що дається відповідь: *Боронаше вельми: нѣгдѣ, рече, молвить: горе пьющим рожаницѣ*³. Хоча формально закінчення тут хибне (для м'якої групи іменників форма Дав. в. одн. має бути *рожаници*), проте інакшого значення, як форма однини у Дав. в., у даному разі запропонувати не можна. Важливо підкреслити, що пам'ятка належить XII століттю, коли двоїна була ще актуальним граматичним явищем. Тому вживання однини в запитаннях Кирика Новгородця слід розглядати як явище симптоматичне: воно відображає реальні позамовні уявлення.

У повчанні “Слово св. Григорія о том како первое погани суще языци кланялися идолам...” вживання назви варіюється як у межах одних і тих самих списків, так і в тотожних місцях різних списків: *требоу кладоутъ ... виламъ. и мокошы. дивѣ. пероуноу. хърсоу. родоу. и рожаници; откуда ж извыкоша елени класти требы. артемиду. і артемидѣ. рекше роду і роженницѣ. тацїѣже їгуптане. тако (ж) и до словѣнъ доїде. се слов. і ти начаша требы класти роду і рожаница (м); оттоуда же начаша елини. ставити трапезоу. родоу и рожаницамъ. таже егуптане. таже римлане. даже и до словенъ доиде. се же словенѣ начали трапезоу ставити. родоу и рожаницамъ*⁴.

Двоїна від назви *рожаниця* зустрічається тільки в одному із списків “Слова Ісаї пророка... про поставляючих другу трапезу роду і рожаницям”, а таких списків декілька. М. Гальковський видав пам'ятку за списком XVI ст. Московської духовної академії, № 113 (далі А) із різночитаннями за списком

XVI ст. Московської духовної академії, № 157 (521); XVII ст. Московської синодальної бібліотеки, № 231 (220) (далі С); XV ст. Московської синодальної типографії (далі Т); за виданням І. І. Срезневського за списком Санктпетербурзької Публічної бібліотеки (далі П); Московської єпархіальної бібліотеки (далі Є)⁵. Останній список не датується видавцем: очевидно, немає підстав вважати його давнішим у порівнянні з іншими. Таким чином, найбільш ранньою датою позначений список Т. Саме в ньому і фіксуються форми двоїни, пор.: *а ивѣи вѣрніи людие. иже работаютъ б(о)гоу, а не роженицамъ*.

Різночитання, цікаві в аналізованому аспекті, можуть бути представлені наступною таблицею⁶.

	А	С	П	Т	Є
1	избранныи мои лю ^д и ^е соу ^т ь то. иже слоужа ^т б ^о гоу и волю его тво- ра ^т ь. а не родоу ни роженицамъ, коу- миромъ соу ^т ны ^и и боудоу ^т в лоузѣ			а не родоу ни рожени- цамъ, коу- миромъ соу- стны ^и а	
2	иже градѣ	иже града	иже гради	иже градѣ	ограда
3	ивца ^и .			ивца ^и а.	
4	лоужъ нарицаєтс ^я раи. а иже градѣ				ограда
5	мѣста раиска ^и а	мѣсто раиское	раиска ^и мѣста ивцѣ		
6	а ивѣи				овца
7	вѣрніи людие. иже работаютъ б ^о гоу, а не роженицамъ	назва рожаниця відсутня		рожаница ^и а	
8	(...) и готовующе трапезоу род ^а и роженицамъ, наполняюще чрепаніа бѣсомъ	и проча ^и зла ^и а твора- ици и напoл- няющи ^и . родоу и рожаница ^и		рожаница ^и а	
9	се работающии ми исти начноу ^т .	но тою трапезою сѣти бѣде- те еже са- ми сотво- ристе себѣ злыми дѣлы своими.	иже то ж сѣти есте трапезо ж иже гото- васте ро- жаница ^и	но тою трапезою сѣти боу- дете юже створитѣ рожани- ца ^и а	

10	вы же вѣсѣете. пиете иже исполняете черпаніа бѣсомъ, се работающіи ми возвеселятсѧ. вы же постыдитесь, со играющими возрадоуютсѧ в веселіи сѣрдца,	си работающе ими то и пити начнѣтъ; вы же вѣсѣете и питие пиете. иже только исполняете бесомъ черпаніе. а кой работающій мнѣ и тѣ оу мене возвеселятсѧ. вы же тогда постыдитесь мене. а волю мою творяще и тѣ играющими возвеселятсѧ въ веселіи сѣрдца своего. вы же работающіи бѣсомъ... постыдятся	Се работающіи ми пити начнѣтъ. вы же вѣсѣете. но то пиете	се работающей ми пити начнутъ вы же взальчете. но то питье пиете. иже исполняетъ черпаніе бѣсами. работающіи ми възвеселятсѧ вы же постыдитесь со играющими възрадоуютсѧ.	
11	вы же работающе бѣсомъ, и слоужаще идоломъ, и ставяще трапезъ родоу и роженіцѣмъ				
12	а вы поете пѣ (нь) бѣсовскоую идолю родоу и роженіцѣмъ	пѣсни бѣсовскыя идолимъ			
13	истаните (...) ставленіа трапезы коумирскыя, родоу и роженіцѣмъ	кумиромъ			

Можна побачити, що список Т засвідчує форму двоїни давального відмінка *рожаницама* (*рожаницама*) тричі і форму множини того самого відмінка п'ять разів (з урахуванням множини у заголовку). Контекстна однотипність значень і граматики не дозволяє виявити якусь смислову різницю у вживанні обох форм: справді, з першого погляду не можна сказати, що один раз на позаграматичному рівні відображаються уявлення про дві постаті, інший — про множинність, більшу двох постатей.

Зважимо далі на те, що формальна двоїна зустрічається також у випадках інших слів: *оградъ* (2А, 2Т), *овцама* (3Т), *бъсама* (10Т), *има* (10Т), *коуми-ромѣ соуетнымѣ* (1Т).

Перетинаються за цим параметром тільки списки А і Т і лише в одному слові — *оградъ*. За буквальним смислом у викладенні алегорії про райську огорожу й овець, тобто праведників, у списку А йдеться начебто про дві огорожі для багатьох овець; у списку Т буквальне прочитання стосується двох огорож для двох овець. Семантична незв'язність такого прочитання очевидна. Є в конструкції й граматична незв'язність: адже форма множини дієслово *буду* не узгоджується з формою двоїни *оградъ*. Граматично правильно було б *и будета в лоузъ оградъ овцамъ* (чи, якщо завгодно, *овцама*). Граматично правильним і семантично зв'язним було б прочитання *и будетъ в лоузъ ограда овцамъ* або *и будутъ в лоузъ ограды овцамъ*. Саме в такому сенсі говориться у відповідному місці Біблії: *І стане Шарон пасовиськом отари...*⁷ Тотожний смисл викладає і близьке за змістом до “Слова Ісаї пророка...” місце із Паремійника 1271 р.: *и боудоутъ въ лоузъ ограды овцама*⁸.

Зрозуміло, таким чином, що у списку Т, датованому, нагадаємо, XV століттям, криються якісь невідповідності у вживанні двоїни. Відомо, що джерела давньоруської мови послідовно засвідчують руйнацію двоїни з першої половини XIII ст.⁹, хоча випадки такої втрати трапляються вже в найдавніших пам'ятках східнослов'янського походження¹⁰. З іншого боку, ще в XVI — XVII століттях, коли в текстах, що відбивають систему живого мовлення, не виявляється жодних уявлень про двоїну, “книжно-літературні твори, як клерикального, так і світського характеру, з меншою чи більшою послідовністю ... продовжують використовувати в необхідних випадках форми двоїни, які складають органічну частину морфологічної системи їх мови”¹¹.

Звертаючись до невідповідностей списку Т, зауважимо, що стосовно форми *оградъ* можна було б здогадуватися, що флексія *-ѣ* замість *-ы* могла з'явитися внаслідок механічної описки під впливом правильної флексії *-ѣ* попередньої форми *в лоузъ*. Проте це пояснення не узгоджується з формою *огради* за списком П. Тому можливе інше пояснення: вірогідно форми *оградъ* та *огради* відображають ідею множини у свідомості самих переписувачів. Ці форми могли з'явитися, з одного боку, як наслідок зближення та взаємодії твердої та м'якої групи у відмінюванні іменників з основами на **-ā-* (**-jā-*) на рівні граматики (пор. Наз. в. мн. *ограды* та *овцѣ* і Наз. в. дв. *оградъ* та *овци*),

а з іншого боку — як результат зближення *ѣ* та *и* на рівні фонетико-фонологічних процесів давньоруської мови.

Порівняно просте пояснення знаходить форма двоїни *иѡцама* (3Т): з'явилася вона, скоріше за все, з написання під титлом кінцевої літери *и* (*овца*^н — саме так у 3А) і під впливом інших форм двоїни у списку Т. Іншого пояснення виявити, здається, не можна. Отже, переписувач вже не орієнтувався посправжньому у значенні двоїни, хоча, як на це звернув увагу М. Гальковський, мав пристрасть до неї¹². Підтвердження того, що двоїна вже була неактуальною для мови переписувача, знаходимо також у формі *бѣсама* за типом основ на **-ѣ-* (10Т): для основ на *-о-* правильно є *бѣсома* (пор. правильну форму Дав. в. мн. *бѣсомъ* у 10А).

Зауважимо далі, що хибна форма *бѣсама* є з граматичного погляду начебто цілком доречною, бо узгоджується за цим параметром із попередньою двоїною *рожаницама* та наступною двоїною ж *има*, пор.: *но тою трапезою съити боудете юже створитѣ рожаницама се работающеи ми пити начнутъ вы же възальчете. но то питье пьете. иже исполниваетъ черпание бѣсама. работаючи има възвеселатсѧ вы же постыдѧтесѧ...*

Із семантичного погляду, однак, це місце (пор. переклад *той напій п'єте*, який наповнює черпання двом бісам; *працюючі заради них двох возвеселятсѧ, ви ж постыдаєтесь*) є абсолютно незв'язним, бо має виразне протиріччя: з християнського погляду не може веселитися у потойбічному житті той, хто служить бісам. В інших списках у виділеній фразі насправді йдеться про поклоніння Богу: *се работаючи ми возвеселатсѧ. вы же постыдѧтесѧ* (10А); *а кой работающий мнѣ и тѣ оу мене возвеселасѧ. вы же тогда постыдѧтесѧ мене* (10С).

Походження форми двоїни *има* має, здається, переконливе пояснення принаймні у двох аспектах. По-перше, тут простежується сугестія інших форм двоїни списку Т при явному нерозумінні одержаного змісту. По-друге, графіко-орфографічна синтагматика тексту органічно виводить переписувача на подібну трансформацію. Для пояснення цієї тези слід порівняти такі паралелі: *се работаючи ми ѧтити начнуѡ*^н. *вы же вѣжажѣте* (10А); *си работающе ими то и пити начинѣтъ*; *вы же вѣседаете* (С10); *Се работѣици ми пити начинѣти. вы ж вѣжадаете* (10П); *се работающеи ми пити начнутъ вы же възальчете...* (10Т). Тут привертає до себе увагу та обставина, що синтагматичний стик членної форми дієприкметника *работаючи* та наступної енклітичної форми займенника *ми* виявляється підступним для переписувачів: при суцільному написанні (без проміжків між словами в рядку) член *и* може сприйнятися як елемент наступної енклітичної форми *ми*. Так з'являється форма Ор. в. мн. *ими* від вказівного займенника *и* (*онѣ*) при очевидному значенні давального відмінка однини від особового займенника першої особи. Саме так однозначно виявляється у списку С: *но тою трапезою съити бѣдете еже сами сотвористе себѣ злыми дѣлы своими. си работающе ими то и пити начинѣтъ; вы же вѣседаете и питие пѣете. иже толко исполниваетъ бесомъ*.

Виділене місце явно колись читалось *роботаюцци ми то и пити начнутъ*; *вы же вжсѣдаете* і далі за текстом, як це й спостерігається в інших списках, у тому числі і в самому списку Т. Проте у безпосередньо наступному уривку *се работаюци имѧ* за тим самим списком Т (пор. його паралелі *се работаюци ми* за списком А та *кой работающий мнѧ* за списком С) виявляється трансформація, подібна до зафіксованої списком С.

Наведені міркування з очевидністю знімають питання як про можливість якоїсь початкової семантико-граматичної зв'язності форми *имѧ* і форми *бѣса-ма*, так і про саму двоїну займенника: остання двоїна позірна. До того ж вона виразно показує, що укладач-переписувач у значенні форм двоїни взагалі не орієнтується.

Звідки ж береться пристрасть укладача до двоїни? Додати від себе в текст на пустому місці чужу для його мовної свідомості форму він, мабуть, не міг. Тому слід виходити з того, що у протооригіналі списку така форма десь уже була. З цього погляду залишається розглянути форму двоїни *рожаницама* (*рожаницамѧ*) та форми *коумиромѧ соуетнымѧ*.

Якщо поставитись критично до двоїни *рожаницама*, то можна було б передусім підозрювати ту ж саму трансформацію, що й у формі *овцама* списку Т: тобто написання форми Дав. в. мн. *рожаница* у якомусь попередньому списку (таке написання, наприклад, засвідчене у списку Синодального рукопису № 325¹³) могло спровокувати написання *рожаницама* під впливом загальної настанови переписувача списку Т на двоїну. Принаймні таку можливість виключати не можна, особливо з урахуванням того, що форма *овцама* у списку не знаходить іншого пояснення, як саме подібне. Без спростування такої можливості твердження про існування парних міфологічних постатей досить вразливе. Щоправда, можна піти від протилежного: підозрювати, що питома форма двоїни за тих самих умов надрядкового написання у протооригіналі літери *м* пізніше була переосмислена як форма множини, а ось список Т, як більш ранній, зафіксував ту питому двоїну.

Проте саме тут з'являється вирішальне протиріччя, яке можна використати проти такого пояснення. Привертає до себе увагу та обставина, що граматично правильній формулі *а не родоу ни роженицамъ, коумиромъ соуетнымъ* (пор.: *избранныи мои люоѳе соуѣ то. иже слоужаѣ бѣгоу и волю его творять. а не родоу ни роженицамъ, коумиромъ соуетнымъ* в ІА) відповідає в ІТ формула *а не родоу ни роженицамъ коумиромѧ соуетнымѧ*. Ця остання формула з граматичного погляду є хисткою: в уривку названі видові персонажі один (*род*) і багато (*рожаниці*), а узагальнююче визначення до них *кумир* ужите у формі двоїни.

Теоретично пояснень щодо цієї невідповідності може бути принаймні три: по-перше, у тексті фігурують дві кон'юнктивно пов'язані синтаксичні позиції (*род* і *рожаниці*), що могло вплинути на подальше використання форми двоїни; по-друге, у протооригіналі конструкція гіпотетично могла мати вигляд *а не роду и роженицама кумиромѧ соуетнымѧ*, коли граматичне узгод-

ження могло піти за останнім членом синтаксичної позиції; по-третє, у про-тооригіналі списку могло стояти *а не роду і роженици кумиром суетныма*. Інші теоретично можливі пояснення (наприклад, початково згадки про рода не було, а назва *рожаниця* стояла у двоїні тощо) не знаходять надійної опори в давньоруському матеріалі: усі списки пам'ятки в зазначеному місці згадують і рода, і рожаниць.

Із трьох можливих варіантів найбільш органічним для давньоруської мови у період актуальної двоїни (тобто до XIII ст.) є останній: дві синтаксичні позиції в однині підсумовуються родовою назвою у двоїні. Такий випадок щодо назви *рожаниця* справді засвідчений списком Новгородської Софії "Слова св. Григорія...": *проклатаго же осрида. рожение. мати бо его ражаючи оказися. и того створиша б (о) г (о) мъ. и треба емоу силны творахоу оканьнии. ѿ тѣхъ извыкоша древле халдѣи. и начаша трѣбы творити своима б (о) гома. родоу. и рожаницѣ*¹⁴. Отже, питомою формою аналізованої назви тут є однина. Вірогідно, такою ж була вона і в "Слові Ісаї пророка..." у зв'язку з виразом *кумиром суетныма*.

Щодо вживання однини та множини слова *рожаниця* у списках пам'ятки, то тут можна помітити певні тенденції: однина виявляється тоді, коли назва стосується якихось конкретних персонажів, як це видно із щойно наведеної цитати (йдеться про єгиптян, які вшановували матір Осириса та самого Осириса, та про халдеїв, які навчилися від єгиптян поклонятися двом таким самим божествам). До цього можна додати ще такий уривок із "Слова св. Григорія..." за Паїсіївським збірником: *ѿкуду (же) извыкоша елени клас-ти треба. артемиду. ѿ артемидѣ. рекше роду ѿ роженицѣ*¹⁵. Типологічно те ж саме засвідчує список цієї ж пам'ятки Новгородської Софії у такому місці: *тѣмъ же б (о) г (о) мъ требоу кладоуть и творять. и словеньскыи языкъ. виламъ. и мокошы. дивѣ. пероуноу. хърсоу. родоу. и рожаницѣ. оупиремъ. и берегинямъ...*¹⁶ Настанова на однину в автора досить виразна: адже він семантично правильно вживає форми множини для таких назв, як *віли*, *упирі*, *берегині* і не піддається її впливу щодо назви *рожаниця*. В інших же випадках вживається множина — пор. для прикладу відповідний до попередньої цитати із Паїсіївського збірника уривок із списку Новгородської Софії, де грецькі божества вже не нагадуються: *ѿтоуда же начаша елини. ставити трапезоу. родоу и рожаницамъ*¹⁷.

Загальний підсумок із наведених спостережень може бути такий. Первинною у давньоруських текстах була, очевидно, форма однини — *рожаниця*. Про це свідчать запитання Кирика Новгородця, саме через неї можна пояснити граматично правильну конструкцію *богома своима роду и рожаницѣ* у "Слові св. Григорія..." та конструкцію *кумиром суетныма* у "Слові Ісаї пророка..." Пояснити виникнення двоїни через питому форму множини важче: від множини двоїна не утворюється, а, отже, треба було б припустити, що спочатку множина була переосмислена як однина з подальшим виникненням двоїни. Окрім того, вже сама варіативність граматичного числа

свідчить на користь того, що рожаниці для книжників не є явищем того самого рівня, що й колективно-множинні віли, берегині та упирі — останні назви завжди фігурують виключно у множині.

Наведені міркування у цілому узгоджуються з висловленою нами раніше й аргументованою на інших засадах думкою про те, що давньоруська назва *рожаниця* початково стосувалася християнської Богородиці у давньоруській богословській полеміці проти збочень несторіанського чи аріанського толку¹⁸. Щодо походження форми множини від назви *рожаниця*, то ця форма цілком нормально пояснюється пізнішими книжними переосмисленнями назви в душі поганського багатобожжя.

Литература

1. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 20-21.
2. Колесов В. В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. — СПб., 2000. — С. 26-27.
3. Русская историческая библиотека. — СПб., 1880. — Т. 6. — Стлб. 31.
4. Див.: Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института. — 1913. — Т. XVIII. — С. 17-35.
5. Гальковский Н. Зазнач. праця. — С. 84-91.
6. Окремі поля таблиці далі будуть позначатися цифрою по горизонталі та літерним скороченням списку по вертикалі. Відсутність запису у полі значить тотожність змісту за списком А.
7. Біблія. Переклад митрополита Вінніпега і всієї Канади Іларіона (Івана Огієнка) // <http://www.slovnvyk.org/txt/ohienko/biblija/23-isaja3.html>. Пор. ще російський переклад: *И будет Сарон пастбищем для овец...* [Ис. 65: 10].
8. Буслаев Ф. И. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. — М., 1861. — Стлб. 78-79
9. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. — М., 1983. — С. 289.
10. Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка. — М., 1981. — С. 159.
11. Там само. — С. 158.
12. Гальковский Н. Зазнач. праця. — С. 86.
13. Там само. — С. 87.
14. Там само. — С. 24.
15. Там само. — С. 24.
16. Там само. — С. 23.
17. Там само. — С. 24.
18. Зубов М. І. Слов'янська квазітеонімія старшої доби: рожаниця і род // Мовознавство. — 1998. — № 2-3. — С 161-168.